

Mövzu:15.Azərbaycanın heyvanlar aləmi

Azərbaycanın landşaft- ekoloji şəraitinin müxtəlifliyindən asılı olaraq hevanlar aləmi çox müxtəlif və zəngindir.Azərbaycanda 15 mindən artıq heyvan növü mövcuddur. Bunların 95%-ə qədərini tək-cə həşəratlar təşkil edir.Azərbaycan və bütün Zaqafqaziya regionu faunasının təkamül xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə Eldar, Udabno, Marağa, Binəqədi fauna qəbristanlıqlarında , eləcə dəAzərbaycanın və respublikaların müxtəlif yaşlı suxur komplekslərində tapılmış heyvan qalıqlarının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Məşhur Eldar faunasının təhlili göstərir ki, o zaman ön Asiya- Qafqaz regionu Avrasiyanın Alp dağlarından Şərqi Çinə qədər uzanıb gedən böyük bir landşaft- ekoloji rayonun tərkib hissəsi olmuşdur. Eldar sarmat faunasına heyvanat aləminin aşağıdakı nümayəndələri daxil idi: Hipparion, zürafə-axtiar, iri zürafə, ceyran, donuz, buynuzsuz kərkədan, fil, Keçibuynuz antilop,kaftar, quru tısağaları və s. Ceyrançölün qərbində Gürcüstanda yuxarı sarmat çöküntülərində hipparion faunası da olduqca böyük maraq doğuran insanabənzər primatlardan Udabnopitekə aid sümük qalıqları aşkar edilmişdir.

Marağa fauna qəbristanlığından tapılan heyvan sümüklərinin mastodonta, buynuzsuz kərkədana, iranotriyaya, hippariona(üç dırnaqlı at), zürafənin bir sıra növlərinə, donuza, antilopların ən azı 8 növünə, kaftara, Marağa porsuğuna, insansifət pişiyə, qılıncaş pələngə, dəvəquşuna və bir sıra savanna heyvanlarına aid olması müəyyən edilmişdir.

Binəqədi qır qatında aşkar edilmiş dördüncü dövr fauna qalıqları da keçmiş landşaft- ekoloji şəraitini və heyvantını bərpa etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Binəqədi kənd ərazisində dördüncü dövrdə mövcud olmuş neftli göldən su içməyə gələn və burada batıb qalan bir çox iri, xırda heyvanlara və quşlara aid çoxlu sümük tapılmışdır. Belə bir şərait Balaxanı kəndi ətrafında da mövcud olmuşdur.

Qobustanın heyvanlar aləminə aid zəngin məlumatı buranın ilk sakinlərinin qayalar üzərində həkk etdikləri bol rəsmlərdən alırıq. Bu rəsmlərin çoxu ibtidai öküzə, keçiyə, marala, ata, ceyrana Pişiyə, şirə, canavara, bəbirə, dəvəyə, qoyuna və s. heyvan və quşlara aiddir. Qədim öküzə həsr edilmiş şəkillər dasha çoxdur.Azərbaycanın suları da faunasının zənginliyi ilə bəzi, qonşu dövlətlərin təbii sularından xeyli fərqlənir. Xəzər dənizi və eləcə də onun Azərbaycan akvatoriyası Kür, Araz çayları, Kür-Araz ovalığındakı göllər və axmazlar, dağ çayları öz fauna tərkibinə görə bir-birindən ciddi fərqlənir. Xəzər dənizində müəyyən edilmiş 300-ə qədər fauna cinsindən (540 növdən) 80 cins (325 növ)

Pont- Xəzər endemiki, 40 cins (231 növ) isə Xəzərin öz endemidir. Bu çoxsaylı fauna cinsindən yalnız 38-i yaxud 74 növü balıqlar, bir növü məməlilər- suiti, qalanları isə müxtəlif ilbizlərdir(foraminiferlər, radialilər, ostrakodlar, yanüzgəclilər) vəs.

Vaxtilə Respublikamız heyvanat aləmi ilə çox zəngin olmuşdur. İnsanların mənfi təsirləri nəticəsində heyvanların sayı olduqca azalmışdır. Eramızdan əvvəlki minillikdə Qafqazda o cümlədən Azərbaycanda kərgadan, nəhəng maral, pələng, şir, mağara kaftarları və s. heyvanların nəslı kəsilməmişdir.

XX əsrin əvvəlində bəbir adı bir yırtıcı heyvan sayılırdısa, indi ona çox təsadüf olunur. Zolağlı kaftar və çöl pişiyinin də sayı xeyli azalmışdır.

-kəsilməkdə olan heyvanlardan nəcib maral, ceyran, köpkər, cüyür, Dağıstan təkəsi, tirandaz, qırmızıgöz qaz, sultan toyuğu, qırqovul, turac, kəklik, arıquşu, ağ leylək və s. göstərmək olar.

Heyvanlar aləminin qısa səciyyəsi.

Yarımsəhra və quru çöllərin heyvanatı –Azərbaycan ərazisinin yarısından çoxu yarımsəhra və quru çöl landşaft- ekoloji şəraitinə malikdir. Landşaftın ən geniş yayılmış tipi yovşan- efemer, yovşan- şoran kolluqları yarımsəhraları və yovşan-topal quru çölləridir. Bu zonanın xarakter heyvanları ahu- ceyrandır. Keçmişdə məməlilərin bu maraqlı növü Ceyrançöldə, Acınohurun qərb hissələrində, Qobustanda Kür-Araz ovalığının yarımsəhralarında geniş yayılmışdır. Hazırda ahu-ceyran yalnız Cənub- Şərqi Şirvanda, onlar üçün təşkil olunmuş Şirvan qoruğunda saxlanılır.

Yırtıcılardan- Yarımsəhra və quru çöllərdə canavar, tülkü, çaqqal, xüsusilə qoyun yataqları və kəndlərə yaxın sahələrdə rast gəlinir. Tülkü və çaqqal daha çox gəmiricilərlə qidalandığından yaşayış məntəqələrindən uzaqlarda daha çox məskunlaşmışdır. Həşərat və gəmiricilərlə qidalanan boz, kürən və qırmızı rəngli xırda tülkü ovçulardan çox ziyan çəksə də, buna landşaft tiplərinin hər yerində rast gəlinir.

Gəmiricilərdən – yarımsəhra və quru çöllərdə az hallarda porsuğa, xallı yaxud sarğılı safsara, rast gəlmək mümkündür. Bu zonada gəmiricilərin 9 növü geniş yayılmışdır. Çöl siçanı, ərəb dovşanı, qırmızıquyruq siçan, ev və meşə siçanları, dovşan zonanın tipik gəmiriciləridir.

Yarımsəhra və quruçöllərdə quşlardan daşquşu, kəkilli torağay, boz torağay, qara qarını, qırmızı ördəyi, göyərçin, ley, qartal, leşyeyən, ağbaş kərkəz, boz qaz, laçınlar göstərilə bilər. Bu zonaya qışlamağa gələn quşlardan çox saylı

bəzgəkləri, qazları, dovdağ, çöl sarları göstərmək olar. Kür-Arazovalığı yarım səhraları daxilində hidromorf landşaftları özünə məskən çoxsaylı quş növlərindən bəziləri 0 yaxın səhralara ova çıxırlar.

Sürünənlərin - ən çox cəmləndiyi zona yarım səhralar və arid- denidasion alçaqlıqlardır(boz dağlar). Gürcüstan sərhədlərindən Xəzər sahillərinə qədər yarım səhra və quru çöl komplekslərində tısbağaya, kərtənkələnin bir sıra növlərinə, o cümlədən ilangöz kərtənkələyə, hamarquyruqlu kərtənkələyə və s. rast gəlmək mümkündür. Bu zonaların hər yerində gürzə, təlxə, əfi ilan, xallı təlxə, kor ilan, həşəratla qidalanan zeytun kontiya daha çox rast gəlinir.

Amfibilərdən yarım səhra zonası üçün xarakter yalnız yaşıl quru qurbağasıdır.**Buğumayaqlılardan** Növcə daha zəngin ayağıburunlulardan tarantula, zəhərli qaraqurda, əqrəbə, gənələrə hər yerdə rast gəlmək olur.

Dağ meşələrinin faunası –Bu zona heyvanlar aləminin tərkibinə və həyat tərzinə görə landşaft- ekoloji sistemlərdən ciddi fərqlənir. Azərbaycanın dağ meşələrinin tipik heyvanları Qafqaz maralı, zərif əlik, köpkər, dağistan turu, qaban, qonur ayı, xallı vaşaq, meşə pişiyidir. Kiçik Qafqazın şimal- şərq yamaclarında və Qarabağ meşələrində bu növlərdən maralın kökü çoxdan kəsilmişdir.

Dağ meşə landşaftında az hallarda porsuğa rast gəlinir. Böyük Qafqazda isə sarıdöş dələ, Qafqaz siçanı, yereşən və s. gəmiricilər geniş yayılmışlar.Dağ meşələri bir sıra quşlardan qara ağacdələnin, alabəzək ağacdələnin,qar quşunun, sittaların, əlvən bülbülünəlaqanadın məskənidir.Sürünənlərdən bu qurşağda ilanlara, qaya kərtənkələsinə, koramala, quruda və suda yaşayanlardan Zaqafqaziya qurbağasına, yaşıl quru qurbağasına, suyu duru çaylarda ala balığa rast gəlinir.Quşlardan bu qurşaq üçün əsas nümayəndələr Qafqaz uları, Kiçik Qafqazda Xəzər uları endemik növ hesab olunur. Qafqaz tetra quşu, qırmızıdimdik alp dolaşasını, toğlugötürəni- saqqallı kərkəzi,ağdöş qaratoyuğu göstərmək olar.

Lənkəran zonası-Bu zonada xarakterk endem və relik heyvan növlərinə daha çox rast gəlinir.Keçmişdə talış zonası ov heyvanları ilə çox zəngin olub.Vaxtilə talış meşələrində pələng də yaşayırmış.sonuncu pələng 1932-ci ildə ovlanmışdır.Talış meşəsi üçün xarakter heyvanlardan cüyür,bəbir,meşə pişi-i,çöl donuzu,qaya dələləri,vaşaq,yereşən,adi kirpi,suleysin,ieor göstəbəyi göstərmək olar.Talış meşələrinin azalmaqda olan ən iri yırtıcı heyvanı çəkisi 480 kq olan qonur ayıdır.

Lənkəran-Astara zonası dənizə yaxın yerləşdiyindən oradakı gölməşə və bataqlıqlarda quşlardan qaşqaldaq,qamışlıq quşu,qamışlıq remezi,dəniz qartalı və

yayılmışdır. Düzən meşələrində bildirçin, meşə göyərçini, qurqur, sultan toyuğu, qaratoyuq, yaşıl qızılquşu, yulaf quşu, arıquşu və s. yayılıb.

Dağətəyi meşələrdə talış qırqovulu, qırmızıbaş, alacəhrə, turac, talış əlvan ağacdələni, hirkan sərçəsi və s. rast gəlinir. Dağ və dağətəyi meşələrdə 8 növ endem, relik məməli heyvan, 32 növ Cənubi Azərbaycan, kiçik Asiya və 19 Avropa növlərinə rast gəlinir. K. Arnoldi Lənkaran zonasında 69 qarşıqa növü aşkar etmiş, onların 12-nin endem növ olduğu qeyd olunur.

Lənkaran vilayətinin dağ meşələri qurşağında keçmişdə maral, cüyür və başqa iri heyvanlar çox rast gəlinirdi. Lakin 20-30 illərdə maral tamamilə qırılmış, cüyür isə olduqca az qalmışdır. Hazırda Talış dağları meşələrində çöl donuzu, tək-tək xallı pələng, vaşaq, porsuq, dələ, göstəbək, gətirilən heyvanlardan yenotabənzər it, dikobraz, quşlardan Talış süzəri, iri alabəzək, kiçik və yaşıl ağacdələnlər, sürünənlərdən zəhərli qalxansifət, gövrək koramal. suda- quruda yaşayanlardan Kiçik Asiya qurbağası, bir sıra zərərli böcəklər yayılmışdır.

Kür-Araz ovalığı-Tarixi məlumatlara görə vaxtilə Kür-Araz ovalığı və tuqay meşələri heyvanat aləmi ilə olduqca zəngin olmuşdur. XVII-XIX Kür və Araz boyu Tuqay meşələrində çöl donuzu, maral sürüləri, meşəkənarı açıqlarda isə kulan və ceyran yaşamış. XX əsrin əvvəllərində Qarayazı meşələrində maralın mövcudluğu qeyd olunur. Hazırda tez-tez rastlaşdığımız Zaqafqaziya kirpisi, tarla və meşə siçanları, kür boz dovşanı, çöl donuzu və qamış pişiyi tuqay meşələrinin xarakter heyvanları sayılır. Burada məməli heyvanlardan yarasalar da yaşayır. Digər məməli heyvanlardan porsuq, oxlu kirpi, qunduz, çay suiti, çaqqal, yenotabənzər it və s. göstərmək olar.

Tuqay meşələrində xəz dərisi qiymətli olan çöl və qamaşlıq pişiyi və çöl donuzları (qaban) yayılmışdır. Tuqay meşələrində və sulara ilanlara çox rast gəlinir: su ilanı, qızıl ilan, naxışlı təlxə, qarabaş ilanlar zəhərsizdir.

Burada yaşayan zəhərli ilanlardan Zaqafqaziya gürzəsini göstərmək olar. Tuqay meşələri quşlarla da zəngindir. Bunlardan bizquyruq, bildirçinçalan, böyük qartalça, leylək, turac, kəklik, sibir tetrası, adi qırqovul, biz durna, vəhşi qaz, doydaq, bəzgak ördək, cüllüt, adi qağayı, şanapipik və s. aiddir.

Tuqay meşələrində olduqca müxtəlif növ həşəratlar yayılmışdır. Bunlardan parabizən, şirbittər, Asiya çəyirtkəsi, uzunburun böcəklər, iyncələr, vəhşi arılar və s. göstərmək olar.

Qanıx.Həftəran vadisi-Hazırda burada tirandaza (oxlu kirpi). yarasalar, safsar, çaqqal,canavar,tülkü,süleysin,yunan tıbağası,kərtənkələlər,ilanlar və s. rast gəlinir.1942-ci ildə Amerikadan gətirib İsmayilli rayonunda meşəyə buraxılan çəkisi 7-8 kq olan və olduqca tez çoxalan yırtıcı məməli heyvan-yenot Böyük Qafqazın cənub yamacı rayonlarında yayılaraq kiçik həşaratlardan tutmuş,quşlara,məməli heyvanlarla və meyvələrlə qidalanır.Turac, qırqovul, bildirçin və s. quşların azalmasında yenotlar əsas yer tutur.Qanıx-Həftəran vadisində olduqca çoxlu quş növləri,vəhşi bal arıları,bir çox gecə və gündüz kəpənək növləri geniş yayılmışdır.

Bozdağ-Bozqır yaylasında quru subtropik iqlimə uyğunlaşa bilən heyvanlar yaşayır.Ərazidə 10 sürünən,63 quş,11 məməli heyvan növü qeydə alınmışdır.Sürünənlərdən kərtənkələ,ilanlardan sarıqarın təlxə,Zaqafqaziya təlxəsi,xaltalı kontiya ən çox geniş yayılmışdır.Bozdağın meşə və kolluqlarından ley və qaraquşlart Türyançayın sahilinə uçub gəlirlər.Burada oturaq həyat keçirən quşlardan ağbaş,Asiya kərkəsi,leşyeyən qartal,qarabaş kərkəz,göycəqarğa,qızılı və yaşıl qızlar quşu yuva qururlar.

Böyük Qafqaz dağlarında soyuqlar başlayanda saqqız ardıc meşələrinə iri arıquşu,abıcalar,alaqanadlar,başqa yerlərdən çoxlu qaratoyuqlar növləri köçüb gələrək qışlayırlar.Bozqır yaylada məməlilərdən yarasa,kirpilər yarıqlarda məskən salaraq artırılır.Ov heyvanlarından çöl donuzuna və canavara,porsuğa,daşlıq dələsinə,tülküyə və boz dovşana rast gəlinir.

Böyük və kiçik qafqaz dağları-Dağ meşələrinin yırtıcı heyvanlarınınin xarakter nümayəndələrindən bəbir,bozayı,canavar,çaqqal,tülkü,kaftar,vaşaq,qamışlıq və meşə pişiyidir. Qiymətli heyvanlardan bezoar keçisi,qafqaz dağ keçisi,qafqaz maralı,cüyür,dağ qoyunu,köpkər,qaban,gəmiricilərdən-dovşan,daşlıq dələsi,sincab, porsuq,gəlicik,qulaqlı kirpi,çay samurunu göstərmək olar.Yüksək dağlıq zonada yaşayan Dağıstan turları,qış dövründə qidalanmaq və mühafizə olunmaq üçün uzun müddət meşələrə enirlər.

Hazırda respublikamızda təxminən 1250 qafqaz maralı qalmışdır.Onlara əsasən Göygöl və Zaqatala qoruqlarında rast gəlmək olar.Çəkisi 60-70 kq-a çatan dağ dağ qoyunları isə yalnız Naxçıvan ərazisində qalmışdır.Onlar Ordubad milli parkında qorunur.Köpkər və cüyürlərin də sayı xeyli azalmışdır.köpkərlər dik,sıldırım alp çəmənliklərində yaşayır,qışda yem dalınca meşəyə enir.Kiçik Qafqazın Alagöz dağında köpkərlərin kökü 20-ci əsrin başlanğıcında kəsilmişdir.Hazırda onlar Böyük Qafqazın cənub və şimal-şərq yamacında (Quba-Qusar masivində) yaşayır.Avrupa cüyürü köpkərlərdən fərqli olaraq orta və aşağı dağ meşə

qurşaqlarında yaşayır.Meşələrdə çöl donuzuna daha çox rast gəlinir.Meşələrin yuxarı sərhəddində yırtıcı heyvanlardan Qafqaz qonur ayısı,canavar və vaşaqlara çox rast gəlinir.

Meşənin yuxarı sərhəddində qafqaz uları,qafqaz tetrası,kəklik dəstələrinə rast gəlinir.

Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında dağətəyi zonadan tutmuş nival qurşağına qədər dələlər fəsiləsinə aid olan uzunluğu 26 sm,çəkisi 100 qrdan gəlinciyi xüsusi qeyd etməlidir.

Böyük Qafqazın cənub yamacında meşə dələsinə də rast gəlinir.Onun ovunu gəmirici siçanlar,yereşənlər,kirpi,göstəbək,sincab,quş və həşəratlar təşkil edir.Kiçik Qafqaz meşələrində gəmirici tirandaz,yaxud oxlu kirpiyə də rast gəlinir,onun bədənində iynələr olur,buna görə ondan hətta pələnglər də qorxur.Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında quşlardan qarquşu,iri arıquşu,alacəhrə,sincar quşu,meşə əlvan bülbülü, çilqaratoyuq, ağacdələn, baltadimdik, alaqaadlar, Moskva arıquşusunu göstərmək olar.Həşəratlardan iri və parlaq cırcıramalar,rəngə-rəng kəpənək növləri,Kakapus,Kalabus,Kalazoma cinsinə aid olan göy.boz,yaşıl,qara rəngli böcəklər,milçəklər,adi və qumluq qarışqaları,vəhşi arılar və s. yayılmışdır.